

Az elemi részecskék fizikája: a Standard Modell és ami azon túl van

Katz Sándor

ELTE Elméleti Fizikai Tanszék

Atomcsill, 2025. április 3.

Vázlat

- 1 Bevezetés
- 2 Szimmetriák
- 3 A modern fizika születése
- 4 A Standard Modell
- 5 ... és ami azon túl van
- 6 Összefoglalás

Bevezetés

Az elméleti fizika célja

- a természetben megfigyelt jelenségeket leíró matematikai modellek megalkotása
- ezen modellek segítségével a kísérletek minél pontosabb értelmezése
- új jelenségek előrejelzése, jóslása

Bevezetés

Az elméleti fizika célja

- a természetben megfigyelt jelenségeket leíró matematikai modellek megalkotása
- ezen modellek segítségével a kísérletek minél pontosabb értelmezése
- új jelenségek előrejelzése, jóslása

Milyen a jó elmélet?

- egyszerű, elegáns
- kevés olyan paraméterrel rendelkezik, melyeket a kísérletekhez kell illesztenünk.

Bevezetés

Az elméleti fizika célja

- a természetben megfigyelt jelenségeket leíró matematikai modellek megalkotása
- ezen modellek segítségével a kísérletek minél pontosabb értelmezése
- új jelenségek előrejelzése, jóslása

Milyen a jó elmélet?

- egyszerű, elegáns
- kevés olyan paraméterrel rendelkezik, melyeket a kísérletekhez kell illesztenünk.

Fontos vezérlőelv: szimmetriák

Szimmetriák a természetben

A fizikai törvények nem függnek a megfigyelőtől

- attól, hogy hol vagy mikor végzem a mérést
- attól, hogy milyen koordináta rendszert használok az egyenletek leírásához

Szimmetriák a természetben

A fizikai törvények nem függenek a megfigyelőtől

- attól, hogy hol vagy mikor végzem a mérést
- attól, hogy milyen koordináta rendszert használok az egyenletek leírásához

Szimmetriák:

- olyan transzformációk, melyekre invariánsak a fizikai törvények és az azokat leíró egyenletek
- típusai:
  - a téridő szimmetriái
  - egyéb (belső) szimmetriák

A téridő szimmetriái

A téridő szimmetriái

- térbeli eltolás

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **hol** végezzük a mérést

A téridő szimmetriái

- **térbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **hol** végezzük a mérést

- **időbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **mikor** végezzük a mérést

A téridő szimmetriái

- **térbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **hol** végezzük a mérést

- **időbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **mikor** végezzük a mérést

- **térbeli forgatás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **merre** néz a berendezés

A téridő szimmetriái

- **térbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **hol** végezzük a mérést

- **időbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **mikor** végezzük a mérést

- **térbeli forgatás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **merre** néz a berendezés

- **áttérés egyenletesen mozgó vonatkoztatási rendszerre**

Galilei transzformáció?

A téridő szimmetriái

- **térbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **hol** végezzük a mérést

- **időbeli eltolás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **mikor** végezzük a mérést

- **térbeli forgatás**

A mérési eredménynek nem illik attól függenie, hogy **merre** néz a berendezés

- **áttérés egyenletesen mozgó vonatkoztatási rendszerre**

Galilei transzformáció?

- **tértükrözés?**

- **időtükrözés?**

Belső szimmetriák

Léteznek olyan transzformációk, melyekre invariánsak a fizikai törvények, de nem a téridőt transzformálják

Egyszerű példa:

- Helyzeti energia: $E_h = mgh$. Mérhető mennyiség?

Belső szimmetriák

Léteznek olyan transzformációk, melyekre invariánsak a fizikai törvények, de nem a téridőt transzformálják

Egyszerű példa:

- Helyzeti energia: $E_h = mgh$. Mérhető mennyiség?
Nem. Csak az erőt vagy a munkát lehet mérni

Belső szimmetriák

Léteznek olyan transzformációk, melyekre invariánsak a fizikai törvények, de nem a téridőt transzformálják

Egyszerű példa:

- Helyzeti energia: $E_h = mgh$. Mérhető mennyiség?
Nem. Csak az erőt vagy a munkát lehet mérni
- Gravitációs potenciál: $\Phi = gh$ nullpontja tetszőleges
 $\Phi \rightarrow \Phi + \text{konstans}$ szimmetria

Belső szimmetriák

Léteznek olyan transzformációk, melyekre invariánsak a fizikai törvények, de nem a téridőt transzformálják

Egyszerű példa:

- Helyzeti energia: $E_h = mgh$. Mérhető mennyiség?
Nem. Csak az erőt vagy a munkát lehet mérni
- Gravitációs potenciál: $\Phi = gh$ nullpontja tetszőleges
 $\Phi \rightarrow \Phi + \text{konstans}$ szimmetria
- Elektromosságban hasonlóan: az E, B terekhez tartozó potenciál nem mérhető, van egy eltolási szimmetriája

Megmaradó mennyiségek

A legtöbb szimmetriához tartozik egy megmaradó fizikai mennyiség

Néhány példa

- térbeli eltolás → lendület (impulzus)

Megmaradó mennyiségek

A legtöbb szimmetriához tartozik egy megmaradó fizikai mennyiség

Néhány példa

- térbeli eltolás → lendület (impulzus)
- időbeli eltolás → energia

Megmaradó mennyiségek

A legtöbb szimmetriához tartozik egy megmaradó fizikai mennyiség

Néhány példa

- térbeli eltolás $\rightarrow$ lendület (impulzus)
- időbeli eltolás $\rightarrow$ energia
- forgatás $\rightarrow$ perdület (impulzusmomentum)

Megmaradó mennyiségek

A legtöbb szimmetriához tartozik egy megmaradó fizikai mennyiség

Néhány példa

- térbeli eltolás → lendület (impulzus)
- időbeli eltolás → energia
- forgatás → perdület (impulzusmomentum)
- elektromágnesség szimmetriája → elektromos töltés

Megmaradó mennyiségek

A legtöbb szimmetriához tartozik egy megmaradó fizikai mennyiség

Néhány példa

- térbeli eltolás → lendület (impulzus)
- időbeli eltolás → energia
- forgatás → perdület (impulzusmomentum)
- elektromágnesség szimmetriája → elektromos töltés

Fordítva is sokszor hasznos:

megmaradó mennyiségek sokszor szimmetriára utalnak.

Elméleti fizika a 19. század végén

A 19. század végén az elméleti fizikát sokan lezártnak gondolták

- klasszikus mechanika
- klasszikus elektrodinamika
- hőtan, termodinamika, statisztikus fizika alapjai

Csak néhány "apróság" nem stimmelt...

A modern fizika születése: a relativitáselmélet

- A Maxwell egyenletekben szereplő E, B terek furcsán transzformálódnak mozgó rendszerre való áttéréskor
→ Lorentz transzformáció (19. század vége)

A modern fizika születése: a relativitáselmélet

- A **Maxwell egyenletekben** szereplő E, B terek furcsán transzformálódnak mozgó rendszerre való áttéréskor
→ **Lorentz transzformáció** (19. század vége)
- **Einstein:** ez általánosan érvényes és a **téridő szimmetriája** minden inerciarendszer ekvivalens, köztük a Lorentz transzformáció visz át
→ **speciális relativitáselmélet** (1905)

A modern fizika születése: a relativitáselmélet

- A **Maxwell egyenletekben** szereplő E, B terek furcsán transzformálódnak mozgó rendszerre való áttéréskor
→ **Lorentz transzformáció** (19. század vége)
- **Einstein:** ez általánosan érvényes és a téridő szimmetriája minden inerciarendszer ekvivalens, köztük a Lorentz transzformáció visz át
→ **speciális relativitáselmélet** (1905)
- nem inerciarendszerekre is általánosítható
→ **általános relativitáselmélet** (1915)

A modern fizika születése: kvantummechanika

- A fény kettős természete:
  - egyrészt elektromágneses hullám (Maxwell egyenletek)
  - másrészt részecske (fotoelektromos effektus, 1905)

A modern fizika születése: kvantummechanika

- A fény kettős természete:
  - egyrészt elektromágneses hullám (Maxwell egyenletek)
  - másrészt részecske (fotoelektromos effektus, 1905)
- minden más részecske is hasonlóan viselkedik (1924)

A modern fizika születése: kvantummechanika

- A fény kettős természete:
  - egyrészt elektromágneses hullám (Maxwell egyenletek)
  - másrészt részecske (fotoelektromos effektus, 1905)
- minden más részecske is hasonlóan viselkedik (1924)
- Az elektront nem egy $\underline{x}(t)$ pálya, hanem egy $\Psi(\underline{x}, t)$ hullámfüggvény írja le
- $|\Psi|^2$ az elektron megtalálási valószínűsége (1926)

A modern fizika születése: kvantummechanika

- A fény kettős természete:
  - egyrészt elektromágneses hullám (Maxwell egyenletek)
  - másrészt részecske (fotoelektromos effektus, 1905)
- minden más részecske is hasonlóan viselkedik (1924)
- Az elektront nem egy $\underline{x}(t)$ pálya, hanem egy $\Psi(\underline{x}, t)$ hullámfüggvény írja le
- $|\Psi|^2$ az elektron megtalálási valószínűsége (1926)
- az elektron egyszerre lehet több klasszikus állapot (pl. hely) szuperpozíciójában!

A modern fizika születése: kvantummechanika

- A fény kettős természete:
  - egyrészt elektromágneses hullám (Maxwell egyenletek)
  - másrészt részecske (fotoelektromos effektus, 1905)
- minden más részecske is hasonlóan viselkedik (1924)
- Az elektront nem egy $x(t)$ pálya, hanem egy $\Psi(x, t)$ hullámfüggvény írja le
- $|\Psi|^2$ az elektron megtalálási valószínűsége (1926)
- az elektron egyszerre lehet több klasszikus állapot (pl. hely) szuperpozíciójában!
- a szimmetriák és fizikai mennyiségek között sokkal mélyebb kapcsolat (Wigner, 1931)

kvantummechanika + relativitáselmélet

Egyesítsük a kettőt!

Tegyük a kvantummechanikát Lorentz invariánssá!

Mi baj történhet?

kvantummechanika + relativitáselmélet

Egyesítsük a kettőt!

Tegyük a kvantummechanikát Lorentz invariánssá!

Mi baj történhet?

- Klein-Gordon egyenlet (1926):
a valószínűségi értelmezés nem működik →
- Dirac egyenlet (1928)

kvantummechanika + relativitáselmélet

Egyesítsük a kettőt!

Tegyük a kvantummechanikát Lorentz invariánssá!

Mi baj történhet?

- Klein-Gordon egyenlet (1926):
a valószínűségi értelmezés nem működik →
- Dirac egyenlet (1928)

Nehézségek

- negatív energiás megoldások → antirészecskék
- → nem lehet szigorúan véve egy részecskét leírni

Kvantumtérelmélet

A kvantummechanika és a Lorentz szimmetria matematikailag konzisztens összebékítése nem is olyan egyszerű!

→ **kvantumtérelmélet**

- elemi részecskék: mezők rezgései
- Pl. a foton az E , B terek rezgése (EM hullám)

Kvantumtérelmélet

A kvantummechanika és a Lorentz szimmetria matematikailag konzisztens összebékítése nem is olyan egyszerű!

→ **kvantumtérelmélet**

- elemi részecskék: mezők rezgései
- Pl. a foton az E , B terek rezgése (EM hullám)

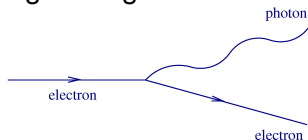
De vannak jó hírek is:

- a részecskék közti lehetséges kölcsönhatásokat a szimmetriák teljes mértékben meghatározzák!
- hihetetlen prediktív erő

Vissza a szimmetriákhoz

Milyen szimmetriák vannak még?

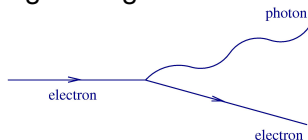
- töltésmegmaradás $\leftrightarrow$ elektromágneses potenciál szimmetriája
- ez egy kölcsönhatást enged meg:

Vissza a szimmetriákhoz

Milyen szimmetriák vannak még?

- töltésmegmaradás $\leftrightarrow$ elektromágneses potenciál szimmetriája
- ez egy kölcsönhatást enged meg:

- ez a **kvantum-elektrodinamika (QED)**, 1930-40-es évek
- két paramétere van: az elektron tömege (m_e) és a finomszerkezeti állandó ($\alpha \approx \frac{1}{137}$)

Az erős kölcsönhatás

Izospin szimmetria

- a pionok ($\pi^0, \pi^\pm$) tömege nagyon hasonló

Az erős kölcsönhatás

Izospin szimmetria

- a pionok ($\pi^0, \pi^\pm$) tömege nagyon hasonló
- a neutron és a proton tömege is hasonló

Van-e benne rendszer?

Az erős kölcsönhatás

Izospin szimmetria

- a pionok ($\pi^0, \pi^\pm$) tömege nagyon hasonló
- a neutron és a proton tömege is hasonló

Van-e benne rendszer?

- kvark modell (1964): u, d kvarkok (később s, c, b, t is)
- $\pi^0 = \bar{u}u - \bar{d}d$, $\pi^+ = u\bar{d}$, $p = uud$, $n = udd$, stb.

Az erős kölcsönhatás

Izospin szimmetria

- a pionok ($\pi^0, \pi^\pm$) tömege nagyon hasonló
- a neutron és a proton tömege is hasonló

Van-e benne rendszer?

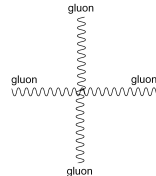
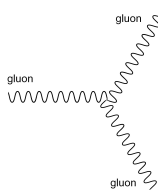
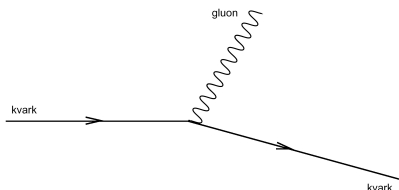
- kvark modell (1964): u, d kvarkok (később s, c, b, t is)
- $\pi^0 = \bar{u}u - \bar{d}d$, $\pi^+ = u\bar{d}$, $p = uud$, $n = udd$, stb.
- rengeteg részecske tulajdonságai megérthetők egy új (közelítő) szimmetria bevezetésével

Az erős kölcsönhatás II

- A kvarkoknak van egy további szabadsági foka: **szín**
- → egy újabb szimmetria, ami a három színt keveri: **$SU(3)$**

Az erős kölcsönhatás II

- A kvarkoknak van egy további szabadsági foka: **szín**
- → egy újabb szimmetria, ami a három színt keveri: **$SU(3)$**
- ez 3 kölcsönhatást enged meg:

- ez a **kvantum-színdinamika (QCD)** (1973), az erős kölcsönhatás kvantumtérelmélete

Tükrözések

- P : tértükrözés

Tükrözések

- P : tértükrözés
1956 óta tudjuk, hogy nem szimmetria. Nincs jobbkezes neutrínó

Tükrözések

- P : tértükrözés
1956 óta tudjuk, hogy nem szimmetria. Nincs jobbkezes neutrínó
- C : részecske - antirészecske cseréje

Tükrözések

- P : tértükrözés
1956 óta tudjuk, hogy nem szimmetria. Nincs jobbkezes neutrínó
- C : részecske - antirészecske cseréje
ez sem szimmetria, nincs balkezes antineutrínó

Tükrözések

- P : tértükrözés
1956 óta tudjuk, hogy nem szimmetria. Nincs jobbkezes neutrínó
- C : részecske - antirészecske cseréje
ez sem szimmetria, nincs balkezes antineutrínó
- CP : együtt majdnem jó, de kicsit ez is sérül (1964)

Tükrözések

- P : tértükrözés
1956 óta tudjuk, hogy nem szimmetria. Nincs jobbkezes neutrínó
- C : részecske - antirészecske cseréje
ez sem szimmetria, nincs balkezes antineutrínó
- CP : együtt majdnem jó, de kicsit ez is sérül (1964)
- T : időtükrözés
ez sem szimmetria, annyira sérül, mint CP

Tükrözések

- P : tértükrözés
1956 óta tudjuk, hogy nem szimmetria. Nincs jobbkezes neutrínó
- C : részecske - antirészecske cseréje
ez sem szimmetria, nincs balkezes antineutrínó
- CP : együtt majdnem jó, de kicsit ez is sérül (1964)
- T : időtükrözés
ez sem szimmetria, annyira sérül, mint CP
- CPT : mai tudásunk szerint szimmetria
→ részecskék és antirészecskék tömege azonos

A gyenge kölcsönhatás

β bomlás

- $n \rightarrow p^+ e^- \bar{\nu}$
- olyan kölcsönhatás írja le, mely összekapcsolja a kvarkokat az elektronnal és neutrínóval

A gyenge kölcsönhatás

β bomlás

- $n \rightarrow p^+ e^- \bar{\nu}$
- olyan kölcsönhatás írja le, mely összekapcsolja a kvarkokat az elektronnal és neutrínóval
- ehhez is egy szimmetria tartozik $\rightarrow$
- az izospinhez hasonló, két részecskét transzformál (u, d vagy e, ν): $SU(2)$

A gyenge kölcsönhatás

β bomlás

- $n \rightarrow p^+ e^- \bar{\nu}$
- olyan kölcsönhatás írja le, mely összekapcsolja a kvarkokat az elektronnal és neutrínóval
- ehhez is egy szimmetria tartozik $\rightarrow$
- az izospinhez hasonló, két részecskét transzformál (u, d vagy e, ν): $SU(2)$
- sérti a tértükrözési szimmetriát, csak balkezes részecskékre hat
- összekeveredik az elektromágnességgel: elektrogyenge elmélet (1967)

A részecskefizika Standard Modellje

A **Standard Modell** a fermionok és bozonok közti összes kölcsönhatást leírja

Az elmélet szimmetriái + ellentmondás-mentesség
a kölcsönhatásokat egyértelműen meghatározza
→ ebben rejlik a részecskefizika prediktív ereje/precizitása

A részecskefizika Standard Modellje

A Standard Modell a fermionok és bozonok közti összes kölcsönhatást leírja

Az elmélet szimmetriái + ellentmondás-mentesség
a kölcsönhatásokat egyértelműen meghatározza
→ ebben rejlik a részecskefizika prediktív ereje/precizitása

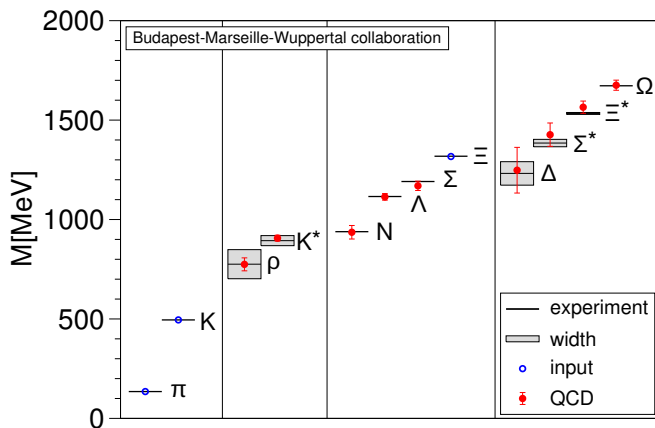
Példa:

elektron mágneses térben: $\Delta E = -\mu B$; $\mu = \frac{eS}{2m} \cdot g_e$
 g_e : elektron giromágneses faktora

kísérlet: $g_e = 2,0023193043618(5)$

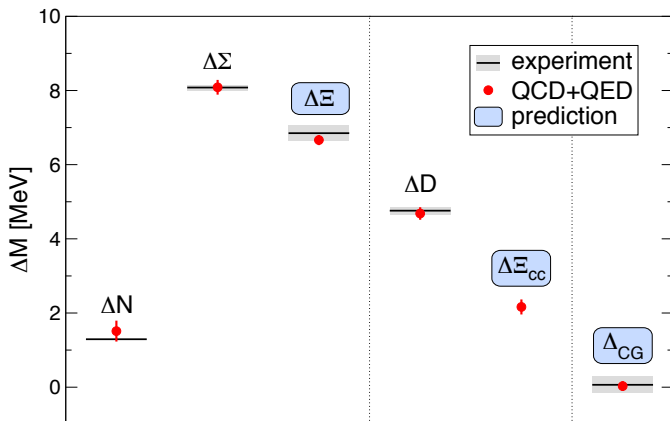
elmélet: $g_e = 2,0023193043633(15)$

További két példa

A Standard Modell helyesen leírja a hadronok tömegét ...

További két példa

és a köztük levő parányi különbségeket is

Mi van a Standard Modellen túl?

Teljes-e a Standard Modell?

Kísérleti problémák:

- a sötét anyagot / sötét energiát nem magyarázza
- a neutrínók tömegét nem magyarázza
- a világegyetemben megfigyelt anyag-antianyag aszimmetriát nem magyarázza

Mi van a Standard Modellen túl?

Teljes-e a Standard Modell?

Kísérleti problémák:

- a sötét anyagot / sötét energiát nem magyarázza
- a neutrínók tömegét nem magyarázza
- a világegyetemben megfigyelt anyag-antianyag aszimmetriát nem magyarázza

Elméleti problémák (részben esztétikaiak):

- a gravitációs kölcsönhatást nem tartalmazza
- nagy energiákon nem működik
- túl sok paramétert tartalmaz
- több finomhangolást tartalmaz

Mi van a Standard Modellen túl?

Hogyan fedezhetjük fel a SM-en túli fizikát?

Két fő lehetőség:

Mi van a Standard Modellen túl?

Hogyan fedezhetjük fel a SM-en túli fizikát?

Két fő lehetőség:

- 1 nagy energiás ütközésekkel új részecskék keltése
  - ez a legegységelműbb jele az új fizikának
  - egyelőre nincs ilyen kísérleti jel

Mi van a Standard Modellen túl?

Hogyan fedezhetjük fel a SM-en túli fizikát?

Két fő lehetőség:

① nagy energiás ütközésekkel új részecskék keltése

- ez a legeggyértelműbb jele az új fizikának
- egyelőre nincs ilyen kísérleti jel

② precíziós kísérletek

- új részecskék és kölcsönhatásaik alacsony energiás jelenségeket is befolyásolhatnak
- nagyon pontos méréssel kimutatható, ha a SM nem elég
- kevésbé konkrét, mint a direkt felfedezés

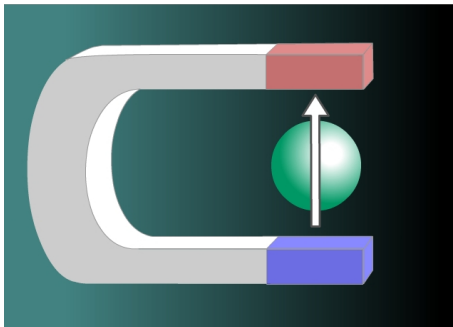
Elméleti fizika a Standard Modellen túl

Hogy járul hozzá mindehhez az elmélet?

- jóslatok új részecskékre és kölcsönhatásokra
  - pl. esztétikai megfontolások alapján
  - új szimmetriák, pl. szuperszimmetria
  - új kölcsönhatások, neutrínó tömegek megértése, stb.
  - gravitáció: ált.rel szimmetriája + kvantummechanika ?
- a precíziós mérésekhez nagyon pontos elméleti számítások is kellenek
  - konkrét példa: [műon mágneses momentuma](#)

A müon mágneses momentuma

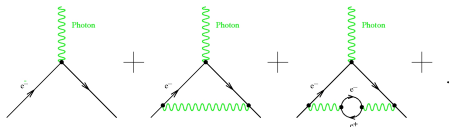
Hogyan változik a müon energiája mágneses tér hatására?

$$\delta E = -g \cdot \frac{e}{2m} \cdot \vec{S} \cdot \vec{B}, \quad g \approx 2$$

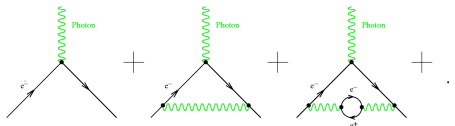
Elmélet

Szokásos eljárás, sorfejtéssel:

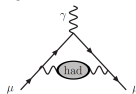

Elmélet

Szokásos eljárás, sorfejtéssel:

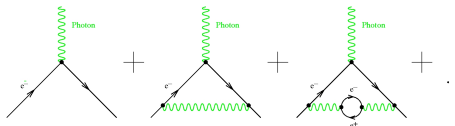
Nehézség: erős kölcsönhatás járuléka:

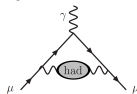
Új részecskék és kölcsönhatások is így járulhatnak hozzá g -hez.

Elmélet

Szokásos eljárás, sorfejtéssel:

Nehézség: erős kölcsönhatás járuléka:

Új részecskék és kölcsönhatások is így járulhatnak hozzá g -hez.
Korábbi elméleti eredmény (2006):

$$g_{\text{th}} = 2.0023318362(9)$$

$$g_{\text{exp}} = 2.0023318412(4)$$

Jelentős eltérés! Új fizika?

Új eredmény

Az erős kölcsönhatás járuléka meghatározható nagyon pontos Monte-Carlo szimulációkkal [2021, 2024]
és összevethető a kísérlettel (Fermilab, 2023)

$$g_{\text{th}} = 2.00233184038(76)$$

$$g_{\text{exp}} = 2.00233184118(44)$$

Összhang a kísérlet és elmélet között,

új fizikához nagyobb pontosság kell.

Összefoglalás

- az elméleti fizikában mindig fontos szerepet játszottak a szimmetriák
- a 20. században ez vált az egyik legfontosabb vezérlőelvvé
- a részecskefizika Standard Modellje a kísérletek nagyon pontos leírását adja
- mégis tudjuk, hogy hiányos
- az elmélet és kísérlet egyaránt fontos a következő lépés megtalálásához